
ГАРКУША І.В.,

кандидат наук із соціальних
комунікацій, асистент,
Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпропетровськ, Україна

КАЙКО В.І.,

кандидат психологічних наук,
доцент, Дніпропетровський
національний університет імені
Олеся Гончара,
м. Дніпропетровськ, Україна

ПРИНЦИПИ ТА ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ- ПСИХОЛОГІВ

У статті обґрунтовано принципи та підходи формування риторичної культури фахівців-психологів. В основі підготовки майбутніх фахівців риторичній культурі лежить методика, як сукупність взаємозв'язаних способів та прийомів виконання будь-якої діяльності (виробничої, науково-дослідної, навчально-виховної та ін.). Методологічною основою створення методики формування риторичної культури майбутніх фахівців-психологів виступили системний, діалогічний, особистісно-діяльнісний, особистісно орієнтований, контекстний.

Ключові слова: фахівці, риторична культура, принципи, підходи, уміння, навички

В статье обоснованы принципы и подходы формирования риторической культуры специалистов-психологов. В основе подготовки будущих специалистов риторической культуре лежит метод, как совокупность взаимосвязанных способов и приемов выполнения любой деятельности (производственной, научно-исследовательской, учебно-воспитательной и др.). Методологической основой создания методики формирования риторической культуры будущих специалистов-психологов

выступили системный, диалогический, личностно-деятельностный, личностно ориентированный, контекстный.

Ключевые слова: *специалисты, риторическая культура, принципы, подходы, умения, навыки*

In the article the principles and approaches to the formation of rhetorical culture specialists psychologists. The basis of preparation of future specialists of rhetorical culture a method, as a set of collection of interrelated means and of receptions performing any activity (industrial, scientific-research, teaching and educational, and others). The methodological basis of the creation of methods of forming the rhetorical culture of the future specialists psychologists become systemic, dialogic, personality- practice, personality oriented, context. The purpose and objectives of formation of rhetorical culture of future specialists-psychologists, on the one hand, and the laws of the learning process in higher education stable pedagogical phenomenon, based on the repetition of facts, educational activities and is the theoretical basis of training principles), deriving from the laws of the theory of knowledge, and provide for expression in appropriate conditions of permanent stable relationships and dependencies between the three elements of learning-teaching activities, the activities of teaching and the subject of assimilation (content training), on the other hand, are responsible for such principles (output system, the basic teaching requirements, training facilities, ensures the effectiveness of the educational process)

Key words: *specialists rhetorical culture, principles and approaches, abilities, skills*

Вища професійна освіта залишається найважливішою системою підготовки фахівців. І питання формування професійної підготовки фахівців-психологів, а саме риторичної культури, набуває особливої актуальності, оскільки на сучасному етапі є необхідність формування нового типу особистості. Потрібні творчі, грамотні, освічені фахівці, які володіють знаннями, інформацією та грамотно висловлюють свої професійні думки. Життя потребує фахівців, що володіють високою комунікативною культурою, етикетними нормами поведінки, і система освіти має відповідно реагувати на нагальні суспільні потреби.

Аналіз наукових досліджень засвідчує, що питання методики, підходів і принципів навчання культурі мовлення набуває особливого статусу в підготовці фахівців і досліджувалась з різних точок зору багатьма науковцями. Підґрунтям наукової розвідки є праці Б. Ананьєва, М. Бахтіна, Л. Божович, Л. Виготського, Е. Зеєр, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна, В. Сергєєвої та ін.

Метою нашої статті є окреслення низки специфічних принципів та підходів, які стануть запорукою формування риторичної культури майбутніх фахівців-психологів.

В основі підготовки майбутніх фахівців риторичній культурі лежить методика, як сукупність взаємозв'язаних

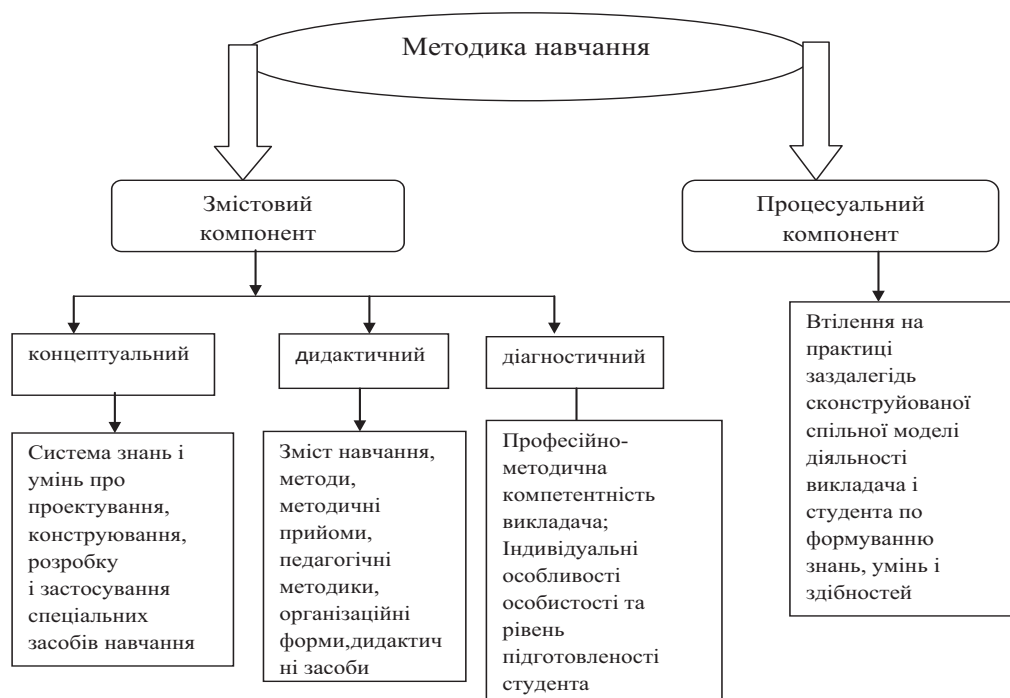

Рис.1. Структура методики навчання

способів та прийомів виконання будь-якої діяльності (виробничої, науково-дослідної, навчально-виховної та ін.). Досліджуючи закономірності навчального процесу, саме методика визначає мету, зміст, методи, організаційні форми вивчення навчальної дисципліни і встановлює нормативні вимоги до діяльності викладача (викладання) і пізнавальної діяльності студентів [10, с.95]. Методика навчання містить рекомендації про порядок і способи викладання дисципліни, має структуру та складається зі змістовного та процесуального компонентів (рис. 1).

Змістовний компонент – це система знань і умінь про проектування, конструювання, розробку та застосування спеціальних засобів навчання, за допомогою яких здійснюється регулювання навчальної та когнітивної діяльності викладача і учнів, спрямованих

на формування знань і вмінь та розвиток студентів.

Процесуальний компонент – це втілення на практиці заздалегідь спроектованої спільної моделі методичної діяльності викладача та пізнавальної діяльності студента з формування ЗУН [12, с. 14-16]. Процесуальний компонент забезпечує створення нових педагогічних технологій, проектування культуросообразності засобів навчання, нестандартних творчих проблем, проектування нових цілей і педагогічних принципів. Нові педагогічні засоби, методи, прийоми дозволяють вибрати альтернативні концепції риторичної культури до підготовки майбутніх фахівців з психології.

Методологічною основою створення методики формування риторичної культури майбутніх фахівців-психологів виступили такі підходи:

- системний. У рамках даного підходу процес формування риторичної культури майбутніх фахівців розглядається як неподільна відкрита система, яка являє собою сукупність взаємопов'язаних елементів, певну єдність, спрямовану на досягнення успіху в діяльності.

На думку В. Сергєєвої, до основних властивостей системи, які необхідно враховувати у створенні моделі формування риторичної культури майбутніх фахівців, належать: цілісність (взаємозумовленість, внутрішня єдність складових компонентів); сумісність (поєднання) або несумісність з іншими системами; стабільність (стійкість зворотного зв'язку); адаптація (пристосування до навколишнього середовища, реакція на нього та його вплив); здатність до самовдосконалення [13];

- діалогічний. Висвітлений в ідеях науковців щодо лінгвістичного, психологічного, психолінгвістичного аспектів вивчення діалогу (Л. Божович [3], Л. Виготський [7], О. Леонтьєв [9] та ін.); ідеях засновника «діалогічної концепції про перевагу діалогу над монологом» М. Бахтін [4]. Саме в діалогічній риторичній комунікації студенти встановлюють цінність та істинність один одного, передбачаючи взаємне збагачення, розкриття особистісних якостей суб'єктів спілкування, дотримання основних принципів ведення діалогу: почуття відповідальності, співчуття, інтеракції та доповнюваності, при збереженні їх індивідуальності;
- особистісно – діяльнісний. В основі цього підходу лежить психологічна теорія діяльності Л. Виготського [7], О. Леонтьєва, Б. Ананьєва, С. Рубінштейна та

ін., згідно з якою саме оволодіння діяльністю (а не предметами, речами) і є істинним збагаченням суб'єкта, розвитком його не лише оперативних-психічних та когнітивних здібностей, але й особистості в цілому. Діяльнісно орієнтований підхід до підготовки майбутніх спеціалістів спирається на уявлення про структуру цілісної діяльності. При цьому увага зосереджується на рівні сформованості в студентів знань, умінь і навичок, а індивідуальний підхід у навчанні виявляється в тому, що кожен студент має можливість просуватися у навчанні в оптимальному для нього темпі, з урахуванням його пізнавальних і професійних здібностей.

Е. Зеєр [8], узагальнивши проблему професійної підготовки за діяльнісно орієнтованою парадигмою, вважає, що для неї характерною є блочно-модульна побудова змісту навчання; його адаптація до індивідуально-професійних особливостей різних груп студентів; програма навчання чітко орієнтована на конкретний вид та рівень діяльності; оцінка результатів навчання поєднує поетапний контроль знань, умінь і навичок та діагностику психічного розвитку студента, а в деяких випадках використовується експертна оцінка рівня підготовки спеціаліста;

- особистісно орієнтований. В основі даного підходу покладено такі ідеї: визнання пріоритету індивідуальності, самоцінності студента, який є суб'єктом професійного процесу; професійна підготовка має випереджальний характер, який забезпечується формуванням соціально-професійної готовності та розвитком екстрафункціональних якостей

майбутнього спеціаліста; дієвість професійно-навчального процесу визначається організацією навчально-просторового середовища; особистісно орієнтована професійна підготовка спрямована на максимальне використання індивідуального досвіду студентів. Ураховували думку Е. Зеєра, що «особистісно орієнтоване навчання не ставить своєю метою формування особистості із заздатегідь визначеними якостями, рівнем підготовки, а лише створює умови для повноцінного розвитку потенційної можливості стати особистістю, для реалізації потреб особистості в самовизначенні, самоактуалізації, самоздійсненні» [8, с. 9]. Такий підхід до формування риторичної культури майбутніх фахівців-психологів зумовлює необхідність побудови процесу навчання не як організацію засвоєння системи знань, а як активну пізнавальну діяльність, зміну ролі студента з об'єкта на суб'єкт навчання і, відповідно, схеми спілкування, взаємодії викладачів і студентів на суб'єкт – суб'єктну взаємодію. Розглядаючи процес формування риторичної культури майбутніх фахівців-психологів з позиції особистісно-орієнтованого підходу, зазначимо, що об'єктом формування стає особистісний (діалогічний) досвід, який з'являється у результаті індивідуально-суб'єктного переживання змісту предмета, який досліджується;

- контекстний. Передбачає організацію навчання, у якому моделюється предметний та соціальний зміст професійної праці (А. Вербицький) [5]. За даного

підходу формування риторичної культури майбутніх фахівців-психологів має відбуватися засобами якісно нової навчальної діяльності: реалізація динамічної моделі руху діяльності студентів від навчальної діяльності через квазіпрофесійну та навчально-професійну до професійної діяльності за допомогою семіотичної імітаційної та соціальної навчальних моделей, створення проблемних ситуацій, що дозволяють розкрити зміст освіти у динаміці шляхом створення завдань, які моделюють професійну діяльність, та створюють можливості для інтеграції знань усіх інших дисциплін, необхідних для вирішення цієї ситуації [5].

Мета і завдання формування риторичної культури майбутніх фахівців-психологів, з одного боку, та закономірності процесу навчання у вищій школі (стійкі педагогічні явища, які ґрунтуються на повторюваності фактів, навчальних дій і є теоретичною основою принципів навчання), що впливають із законів теорії пізнання і передбачають вияв у відповідних умовах постійних стійких зв'язків і залежностей між трьома елементами навчання – діяльністю викладання, діяльністю учіння й об'єктом засвоєння (змістом навчання), з іншого боку, зумовлюють такі принципи (система вихідних, основних дидактичних вимог, установок професійного навчання, що забезпечує ефективність освітнього процесу). Принципи (від лат. *principium* – початок, основа) – першооснова, те, що лежить в основі певної теорії, вчення, науки, світогляду тощо [14, с. 681].

Крім загально-педагогічних принципів [6; 11; 15]:

- системності. Передбачає, що складники процесу формуван-

ня риторичної культури майбутніх фахівців перебувають у тісній взаємодії один з одним і з елементами професійної підготовки фахівців-психологів; надає можливість розглядати складні об'єкти у нерозривній єдності, взаємообумовленості і взаємовпливі всіх структурних елементів: цілей, завдань, принципів, методів, форм, організації, механізму функціонування. Цей принцип надає змогу визначити ступінь відповідності один одному всіх компонентів системи, ефективність функціонування тих чи інших її структур. Використання принципу системності надає можливість виявити ієрархічність в об'єкті дослідження як системи. Багатогранність, комплексність, системність істинного знання про досліджуваний об'єкт є необхідним наслідком і відображенням системних взаємовідносин, що властиві самій об'єктивній дійсності. Процес є системоутвірними (встановлення найвіддаленіших зв'язків між компонентами) та структурованими (встановлення найближчих зв'язків між елементами або компонентами);

- науковості. потребує при визначенні конкретних цілей, завдань, змісту і методів вирішення будь-якої проблеми використовувати результати наукових досліджень зі специфіки навчання студентів та науково-педагогічної діяльності викладачів на певному ОКР, створювати моделі досліджуваних об'єктів, педагогічної системи. Цей принцип передбачає застосування методик психолого-педагогічної діагностики досліджуваного процесу; добір

об'єктивних, встановлених наукою знань; використання методів навчання, що за своїм характером наближаються до методів наукового дослідження; скерування на засвоєння наукових знань, втілення міжпредметних зв'язків, підкріплення набутих знань практикою; використання найновіших досягнень у педагогіці, психології. Принцип науковості надає можливість позбавитись суб'єктивізму. Цей принцип орієнтує людину на пошук тенденцій, закономірностей, на визначення найбільш характерних суттєвих параметрів, властивих психолого-педагогічним процесам.

- доступності. Виявляється в організації навчання на оптимальному рівні труднощів із урахуванням рівня розумового розвитку студентів і наявного у них запасу уявлень і понять. Реалізація цього принципу передбачає врахування рівня розвитку індивідуальних, вікових особливостей, дотримання правил: від простого – до складного, від відомого – до невідомого, від близького – до далекого. Сутність доступності полягає в тому, що студенти повинні сприймати і розуміти пояснюваний матеріал. Доступно організувати навчання означає звертатися до найвищої межі можливостей з метою постійного підвищення їх можливостей. Цю межу не можна переступати, оскільки чимало у змісті навчання стане незрозумілим;
- систематичності і послідовності відображає закономірності процесу навчання, пов'язані з необхідністю логічної побудови навчального матеріалу, його

пропорційного розподілу та систематичної подачі. Незалежно від того, яка форма діяльності (аудиторна або позааудиторна) здійснюється, важливим її положенням є проведення систематичних цілеспрямованих занять і вправ. Означає, що дієві знання формуються в результаті глибоко засвоєної системи взаємозалежних понять; система наукових знань створюється в тій послідовності, яка визначається внутрішньою логікою навчального матеріалу і пізнавальних можливостей студентів; систематичність і послідовність підготовки забезпечується послідовним оволодінням знаннями, вміннями і навичками протягом усього періоду навчання у ВНЗ;

- свідомості й активності. Цей принцип є провідним, оскільки визначає головне спрямування пізнавальної діяльності й управління нею. Він впливає з мети і завдань вищої школи, з особливостей процесу навчання, які передбачають осмислений і творчий підхід до опанування знань. Свідомому засвоєнню знань сприяють: роз'яснення мети і завдань навчального предмета, значення його для вирішення життєвих проблем; використання у процесі навчання мислинських операцій (аналізу, синтезу, узагальнення, індукції, дедукції); позитивні емоції; мотиви навчання; раціональні прийоми роботи на заняттях; критичний підхід у процесі викладання матеріалу та його засвоєння; належний контроль і самоконтроль. Свідомість у навчанні забезпечується високим рівнем активності студентів. Активізації пізнавальної діяльності

сприяють: позитивне ставлення до навчання, інтерес до навчального матеріалу; позитивні емоції, викликані навчальною діяльністю; тісний зв'язок навчання з життям, що актуалізує значення наукових знань; єдність інтелектуальної та мовленнєвої діяльності майбутніх фахівців; взаєморозуміння між викладачем і студентом; використання на практиці засвоєного матеріалу, умінь і навичок; систематичне повторення засвоєних знань; варіантність та диференціація вправ; робота щодо засвоєння важкого матеріалу доступними методами; використання знань для узагальнення інтелектуальних умінь при розв'язанні конкретних завдань; проблемне навчання; диференціювання матеріалу відповідно до навчальних можливостей студентів; використання сучасних технічних засобів навчання; вміння вчителя враховувати психічний стан студентів і стадії їх психічного розвитку. Сутність професійно необхідної освіти становлять самостійно усвідомлені знання, а свідоме засвоєння навчального матеріалу залежить від мотивів учіння, рівня і характеру пізнавальної активності студентів, організації навчально-виховного процесу і керування пізнавальною діяльністю [2];

- гнучкості. Передбачає, що елементи процесу формування риторичної культури студентів ускладнюються, перебудовуються, спрощуються в навчальному процесі залежно від рівня підготовки студентів, професійної компетентності викладачів;
- зв'язку теорії з практикою. Пе-

редбачає, що продуктивність і якість формування риторичної культури майбутніх фахівців перевіряються, підтверджуються і спрямовуються практикою; зміст навчання слід відбирати на основі накопиченого студентами досвіду, аби передбачити його подальший розвиток; навчальний матеріал потрібно організувати таким чином, щоб він сприяв практичному застосуванню набутих теоретичних знань, умінь і навичок у різних видах практичної комунікативної діяльності, де реалізується зв'язок теорії з практикою; інтенсифікація усвідомленості навчання та зацікавленості ним шляхом застосування активних методів навчання, навчальних ігор, ситуацій, моделювання комунікативної діяльності;

увага акцентується на таких спеціальних принципах:

- гуманістичної спрямованості. У психолого-педагогічному аспекті провідну ідею гуманізації освіти визначають як орієнтацію її цілей, змісту, форм і методів на особистість студента, гармонізацію його розвитку [1, С. 134-157], що дає підстави для ототожнення гуманістично орієнтованої освіти з особистісно орієнтованою. Повага до студента знаходить вияв у повазі та вимогливості викладача, у співчутті, емпатійному ставленні, опорі на позитивне, в організації ситуації успіху, що передбачає: виявлення позитивних якостей, зміцнення почуття гідності, організацію виконання ним конкретних справ, дій; мімічне, вербальне, дієве підкріплення позитивного;
- інтерактивності. «Інтерактив»,

походить від англійського *inter* - взаємний і *act* - діяти. Отже, інтерактивний – здатний до взаємодії, діалогу. Під інтерактивністю перед усім розуміють принцип побудови і функціонування педагогічного, психологічного, комп'ютерного спілкування в режимі діалогу. Реалізуючи технологічні принципи навчання, інтерактивна педагогічна технологія передбачає й інтерактивність комп'ютерних засобів навчання, і інтерактивність організації педагогічного процесу, коли базовим концептуальним положенням визначено навчання на основі інтерактивного спілкування. Принцип забезпечує діалогічність, розгляд проблеми з різних сторін, активність самих студентів, їх заохочення до самостійного пошуку необхідної інформації, обміну знаннями, ідеями, формування навичок взаємодії у групі, спрямованість на максимальне використання особистісного діалогічного досвіду;

- зворотного зв'язку. Сутність полягає в обов'язковому висловленні членом чи всіма членами групи думок, ідей чи заперечень щодо поставлених завдань. Саме завдяки активному використанню зворотного зв'язку учасники групи довідуються, як сприймаються іншими людьми їхня манера спілкування, стиль мислення, особливості поведінки. Завдяки цьому принципу відбувається корекція мовлення. Принцип сприяє успіху навчання й позитивному ставленню студентів до нього. Систематичне інформування студента про досягнуті ним успіхи дає значний мотиваційний ефект, спо-

внює його вірою у власні сили й зміцнює прагнення вчитися. Вимагає від викладача віри в можливість студента, позитивного його сприйняття.

Усі вищенаведені принципи та підходи якості процесу навчання тісно взаємопов'язані. Ігнорування хоча б одного з них негативно відбиватиметься

на його результативності. Таким чином, слід зазначити, що обов'язкове дотримання вищенаведеної системи принципів у ході навчання формування риторичної культури майбутніх фахівців-психологів стане шляхом підвищення рівня їх ефективності мовлення, а значить й шляхом підвищення рівня якості процесу навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Балл Г.О. Гуманізація загальної та професійної освіти: сучасна актуальність і психолого-педагогічні перспективи // *Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: Монографія / За ред. І.А. Зязюна.* – К.: Видавництво «Віпол», 2000. – С. 134-157
2. Баранов С.П. Принципы обучения. /С. П. Баранов – М.: Просвещение, 1981. – с.354
3. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте: психол. исследование. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
4. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. – М.: Наука, 1979. – 493с
5. Вербицкий А.А. Контекстное обучение в новой образовательной парадигме / А.А. Вербицкий // *Материалы VII Всероссийской научно-практической конференции: Формирование современной образовательной среды в условиях реализации нового поколения стандартов среднего профессионального образования.* – Воронеж, 2003. – С. 13-18.
6. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 576 с.
7. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6-ти т. / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1983. – Т.2. – 504 с.
8. Зеер Э.Ф. Личностно-ориентированное профессиональное образование. – М., 2002. – 44 с. – (Профессиональное образование / Академия профессионального образования. Институт развития профессионального образования; 2002, №8).
9. Леонтьев А.А. Педагогическое общение / А.А. Леонтьев. – М.: Знание, 1979. – 47 с.
10. Новые педагогические информационные технологии в системе образования / Под. ред. Е.С.Полат. – М.: Академия, 2000. – 271 с., с.95.
11. Підласий І.П. Практична педагогіка або три технології. Інтерактивний підручник для педагогів ринкової системи освіти – К.: Видавничий Дім «Слово», 2004. – 616 с.
12. Степанова-Быкова А.С. Методика профессионального обучения [Электронный ресурс] : курс лекций / А. С. Степанова-Быкова, Т. Г. Дулинец. – Электрон. дан. (4 Мб). – Красноярск: ИПК СФУ, 2009.

13. Сергеева В.П. Управление образовательными системами. Програм.- метод. пособие – М., 2001. – 160 с.
14. Словник інішомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1985. – 968 с., С. 681
15. Ягупов В.В. Педагогіка: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2003 – 560 с.

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ball G.O. Gumanizatsiya zagalnoyi ta profeslynoyi osviti: suchasna aktualnost I psihologo-pedagogicheskoy perspektivi // Nepererovna profeslyna osvita: problemi, poshuki, perspektivi: Monografiya / Za red. I.A. Zyazyuna. – K.: Vidavnistvo «Vipol», 2000. – S. 134-157
2. Baranov S.P. Printsipy obucheniya./S. P. Baranov – M.: Prosveschenie, 1981. – s .354
3. Bozhovich L.I. Lichnost i ee formirovaniye v detskom vozraste: psihol. issledovaniye. – M.: Prosveschenie, 1968. – 464 s.
4. Bahtin M.M. Estetika slovesnogo tvorchestva / M.M. Bahtin. – M.: Nauka, 1979. – 493s
5. Verbitskiy A.A. Kontekstnoye obucheniye v novoy obrazovatelnoy paradigme / A.A. Verbitskiy // Materialy VII Vserossiyskoy nauchno–prakticheskoy konferentsii: Formirovaniye sovremennoy obrazovatelnoy sredy v usloviyakh realizatsii novogo pokoleniya standartov srednego professionalnogo obrazovaniya. – Voronezh, 2003. – S. 13-18.
6. Volkova N.P. Pedagogika: Poslbnik dlya studentov visshih navchalnih zakladov. – K.: Vidavnichiy tsentr «Akademiya», 2001. – 576 s.
7. Vyigotskiy L.S. Sobr. soch.: V 6–ti t. / L.S. Vyigotskiy. – M.: Pedagogika, 1983. – T.2. – 504 s.
8. Zeer E.F. Lichnostno-orientirovannoye professionalnoye obrazovaniye. – M., 2002. – 44 s. – (Professionalnoye obrazovaniye / Akademiya professionalnogo obrazovaniya. Institut razvitiya professionalnogo obrazovaniya; 2002, №8).
9. Leontev A.A. Pedagogicheskoye obscheniye / A.A. Leontev. – M.: Znanie, 1979. – 47 s.
10. Novyye pedagogicheskiye informatsionnyye tehnologii v sisteme obrazovaniya / Pod. red. E.S.Polat. – M.: Akademiya, 2000. – 271 s., s.95.
11. Pidlasnyy I.P. Praktichna pedagogika abo tri tehnologii. Interaktivniy pldruchnik dlya pedagogov rinkovo yi sistemi osviti – K.: Vidavnichiy DIM «Slovo», 2004. – 616 s.
12. Stepanova-Byikova A.S. Metodika professionalnogo obucheniya [Elektronniy resurs]: kurs lektsiy / A. S. Stepanova-Byikova, T. G. Dulinets. – Elektron. dan. (4 Mb). – Krasnoyarsk: IPK SFU, 2009.
13. Sergeeva V.P. Upravleniye obrazovatelnyimi sistemami. Program.- metod. posobie – M., 2001. – 160 s.
14. Slovník Inshomovnih slov / za red. O. S. Melnichuka. – K. : Golov. red. URE, 1985. – 968 s., S. 681
15. Yagupov V.V. Pedagogika: Navch. poslbnik. – K.: LibId, 2003 – 560 s.